

BYHUSENES ARKITEKTURHISTORIE 1480-1930

Dette Informationsblad giver en kort oversigt over de arkitektoniske stilarter, der præger specielt byhusene i Danmark i perioden 1480 – 1930. Tidsafgrænsningen er begrundet i at den ældste og mest komplette ikke-kirkelige bygning, vi har i en dansk by, Tuesens Boder i Næstved, som er opført ca. 1480.

Omkring 1930 slår den internationale funktionalisme igennem, med en byggeskik, der på en lang række områder adskiller sig væsentligt fra de foregående 800 år. Det giver et markant start- og sluttidspunkt for fremstillingen.

Arkitekturens skiftende stilarter indfinder sig først hos de mest velhavende bygherrer, typisk kongen og den rigere adel samt i kirkerne. Derfor ser man, at de første og mest markante bygninger indenfor de forskellige stilarter ofte ligger i hovedstaden. Dette præger denne fremstilling. De mange forskellige måder en stilart kan ytre sig på i de forskellige dele af landet, bliver der, ud over nogle få eksempler, ikke plads til her.

Dette Informationsblad suppleres med:

- Byggeskik i byerne før 1930
- Egnsbbyggeskik på landet før 1930
- Etagehuskonstruktioner 1850 - 1890

De danske arkitekturstilarter

Danmark følger stort set stilarterne indenfor arkitekturen i det øvrige Europa men med nogen forsinkelse - især i de ældste tider - hvor 'importen' af håndværkere og arkitekter øjensynligt gik langsommere. Heller ikke her i landet er grænserne mellem perioder-

Navnet 'borgerlige bygninger' bruges ofte om de ikke-kirkelige, ikke-adelige og ikke-kongelige bygninger i byerne, som dette Informationsblad behandler. Huset her er i den forbindelse et grænsetilfælde, idet det er en 'borgerlig bygning', opført i 1853 i Fredensborg, der i 1885 blev købt af den russiske Zar Alexander III og dennes dronning, den danske prinsesse Dagmar, der ejede huset frem til 1928. Det bærer stadig navnet 'Kejserens Villa'.

ne knivskarpe, og hvis vi ydermere bevæger os fra hovedstaden til provinsbyerne, kan forsinkelsen blive endnu større. Den følgende fremstilling har imidlertid bestræbt sig på at nævne de 'første' og mest banebrydende eksem-

pler. Som det ses underdeler man ofte både Klassicismen og Historicismen i flere stilarter, idet disse varierer noget fra hinanden. Da 'historicismen' kan defineres som en arkitektonisk stilart, der efterlignede tidligere tiders

NAVN	TIDSPERIODE	HISTORIE / ARKITEKT
Romansk	1050 – 1250	Middelalder
Gotik	1250 – 1550	Senmiddelalder
Renæssance	1550 - 1650	Reformationen 1536, Steenwinckel
Barok	1650 - 1760	Enevælden 1660, Krieger, Thura
Rokoko	1740 - 1770	Kunstakademiet 1754, Eigtved
Klassicisme	1760 - 1850	Den florissante handelsperiode
Louis Seize	1754 – 1770	N.-H.Jardin
Klassicisme	1770 – 1810	C.F.Harsdorff, C.F.Hansen
Empire og senempire	1810 – 1850	Statsbankerotten, Hetsch, Bindsbøll
Historicisme	1850 – 1930	Den tidlige industrialisme
Europæerne	1850 – 1890	Grundloven 1849, Meldahl, Herholdt
Nationalromantik	1890 – 1915	Martin Nyrop, H.J.Holm
Bedre Byggeskik	1915 – 1930	Ivar Bendtsen, Harald Nielsen
Nyklassicisme	1915 – 1930	Carl Pedersen, Hack Kampmann
Funktionalisme	1930 – 1960	Arne Jacobsen, C.F.Møller, Kay Fisker

Den europæiske, helt selvstændige stilart, Art Nouveau, var meget udbredt i lande som Frankrig, Belgien, Tyskland, Ungarn og de baltiske lande i perioden 1890 – 1915. Da den kun optræder med meget få bygninger i Danmark, er Art Nouveau, eller på tysk Jugend, ikke medtaget i denne fremstilling. 'Løvenborg-bygningen' på Vesterbrogade i København fra 1909, tegnet af Anthon Rosen er en af de få.

stilarter, og da såvel Europæerne som Nationalromantik, Bedre Byggeskik og Nyklassicisme ikke repræsenterer en selvstændig ny stilart, men klart efterligner tidligere tiders stilarter, hører de samlet ind under historicismen.

Som et kuriosum kan det nævnes, at nogle af de i dag anvendte stilnavne som f.eks. gotik, barok og rokoko i virkeligheden er opstået i senere perioder som nedsættende betegnelser på de tre stilarter. Betegnelsen 'Historicismen' er faktisk vor tids forsøg på at 'lappe' på den tilsvarende nedsættende betegnelse, som denne stil fik af 'funktionalisterne' i 1930'erne og frem, henholdsvis 'stilforvirring', 'stilefterligning' eller 'kransekagestil'. Funktionalismen introducerede selv sit stilnavn, men gik heller ikke selv ram forbi, da det lidt nedsættende ord 'funkis' opstod på tysk og senere dansk.

Gotik

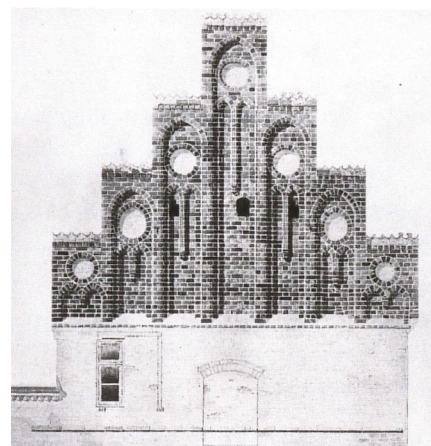
I årene mellem 1050 og 1250 er den romanske stil stort set enerådende i Danmark, og siden hen, indtil tiden omkring 1550, den gotiske. Af de ældst bevarede, borgerlige bygninger, der er fra årene mellem 1480 og 1550, er hovedparten af bindingsværk, medens antallet af grundmurede stenhuse er yderst beskedent. Disse huses mest iøjnefaldende træk er den stejle taghældning og de gotiske, kamtakke gavle, der som oftest er prydet med blændinger af forskellig art.

Borgmester Mogens Tuesens boder i Næstved er Danmarks længste middelalderlige rækkehusbebyggelse. De består af tre middelalderlige bygninger: Gotschalks Boder fra tiden ca. 1400 med 3 boder, Vesthuset fra ca. 1450 med 1-2 boder og Tuesens Boder fra ca. 1480 med 7 boder. Boderne fik i 1987 Europa Nostras diplom for veludført restaurering i årene 1969-1984. Foto: Anne Lindegaard

I nogle byer kan gavlene således være udstyret med høje, slanke spidsbueblændinger (Stengade 66 i Helsingør) og i andre med forskelligt formede småblændinger, der er anbragt i vandrette rækker over hinanden (Gammelgade 4 i Skælskør).

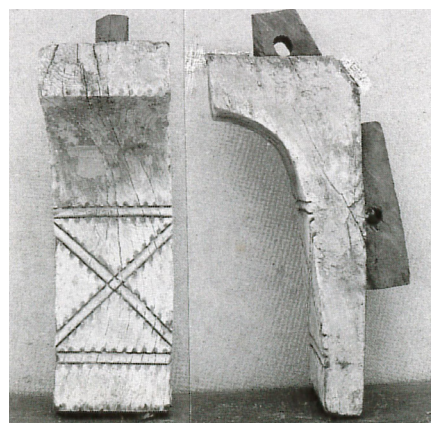
Vinduer og døre er som regel fladbuede, og de er næsten altid anbragt i en blænding (spejl), der enten kan være fladbuet eller spidsbuet – i yngre bygninger dog undertiden rundbuget.

Gotisk kamtakket gavl med høje spidsbueblændinger. Stengade 66 i Helsingør, formentlig opført 1517. Opmåling i *Eldre nordisk Arkitektur*.

Tuesens Boder i Næstved, opført ca. 1480. Facadeudsnit med typisk sengotisk dør, vindue og trappefrise.

Gotisk svejjet knægt med udstukket andreas kors fra omkring 1550. Typisk for den sene del af middelalderen. Foto: HHE.

Senmiddelalderligt stenhus i Skælskør, formentlig opført omkring 1550. Gavl med lodret og vandret opdelt blændingsdekoration..

De sengotiske stenhuse kan være opført som enkeltstående bolighuse (den formodede rektorbolig i kirkegårds-muren i Kalundborg) eller som det faste hus i en bygård, hvis øvrige bygninger var af bindingsværk (Præstegade 21 i Kalundborg), medens stenbyggede boderækker, som f.eks. Tuesens boder i Næstved, hører til sjældenhederne.

Stenhusene er opført af munkesten (ca. 27x13x9 cm), der enten er opmuret i munkeforbandt (to løbere og en binder) eller i såkaldt polsk eller vendisk forbandt (en løber og en binder). I visse egne har man som supplerende materiale anvendt kridt eller kalksten, der i så tilfælde fremtræder som lyse bånd i det røde murværk.

Renæssance

Nogle unge florentinske kunstneres studium af resterne af bevarede monumenter fra den klassiske oldtid førte i første halvdel af 1400-årene til skabelsen af en hel ny stil indenfor arkitektur og billedkunst. Hermed indledtes den blomstrende epoke, der fik navnet renæssancen, der betyder genfødslen.

Under sin lange vandring nordover ændrede stilen karakter, og da den omkring midten af 1500-årene nåede Danmark, var bygningerne med deres stejle tage og højtreste gavle stærkt præget af nordeuropæisk gotik. Den italienske indflydelse lod sig kun ane i enkelte detaljer og i nogle få vellykkede forsøg på at skabe en vis orden og symmetri i bygningsanlæg og facader.

Mest direkte synes denne indflydelse at have været i begyndelsen. Således udstyres herregården Hesselagergård på Fyn omkring 1550 med høje, etagedelte rundbuegavle, der har deres fjerne forbillede i Venezia. Ti år senere opføres på Djursland Rosenholms strengt symmetriske hovedbygning med åbne arkadegallerier, der også må formodes at have sydlandske forbilleder.

I de følgende årtier opføres nogle få bygninger – bl.a. enkelte herregårde – hvor visse dele, som f.eks. gavle, vinduer eller murværkets forbandt, har en udformning præget af nordeuropæisk renæssance.

Et af de ældste borgerlige renæssancehuse, Stengade 76 i Helsingør, er opført i 1579. Det har mod gaden en kamtakket gavl, der foroven er afsluttet med en trekantfronton (gavltrekant).

Også vinduerne, som har karme og poste af sandsten, er udstyret med trekantfrontoner, hvori der er anbragt små buster. Og så er facaden opdelt med to vandrette profilbånd, der ligesom trekantfrontonerne er af sandsten.

Omkring år 1600 og i de efterfølgende årtier, dvs. i den periode, der benævnes højrenæssancen, opføres en lang række borgerhuse, hvis gavle er prydet med konvekst og konkavt svungne

Jens Bangs stenhus i Aalborg, som stod færdigbygget i 1624, er det største og mest ambitiøse borgerlige renæssancehus her i landet.

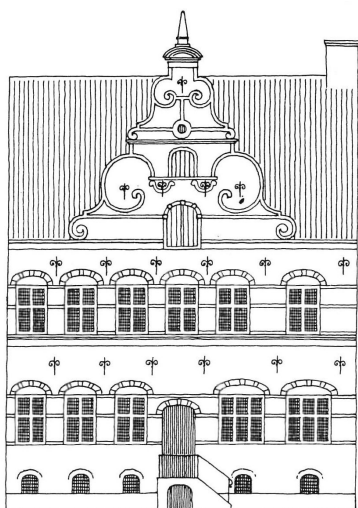
Foto: Den store Danske / Aalborg Historiske Museum / Jan Slot-Carlsen.

Amagerortov 6 i København. Opført i 1616 af borgmester Mathias Hansen i nederlandsk renæssance. Typisk for denne er det blanke murværk af mørkerøde hollandske teglstensmopper kombineret med rige sandstensdekorationer omkring porten, vinduer, døre og gavle. Typiske er også de svungne hollandske gavle og det stejle tag, der her er beklædt med kobberplader. De kraftige spygatter / vandudspyer er fornemt udformet som dragehoveder. Huset blev restaureret i 1898 af arkitekten, professor H.J.Holm, som en af de første deciderede restaureringer i Danmark.

sandstensbånd, der fortsætter videre ud i de svungne gavlkamme.

Dette gælder bl.a. den delvist ombyggede Christianshavnerhusrække, Strandgade 26-32, der omfatter tre gavlhuse og to langhuse, opført i årene mellem 1625 og 1635. Indtil tagfodshøjde har disse huses facader været ganske ens med to profilerede dobbeltbånd, hvoraf det ene bærer hoveddets vinduer, medens det andet har karakter af en hovedgesims.

Strandgade 30 på Christianshavn. Typisk renæssancefacade med svungen gavlkvist fra ca. 1630. Bånd og detaljer af sandsten. Rekonstruktion af HHE.

Herudover er facaderne i højde med vinduernes vandrette karme og poste opdelt med glatte sandstensbånd, ligesom vinduernes kurvehanksbuede stik er prydet med sandstenskvadere. De bevarede gavle på nr. 28 og 32 er udstyret med vandrette og volutsvungne sandstensbånd, hvoraf de sidstnævnte har fortsat ud i de nu forsvundne gavlkamme. I nogle huse er såvel profilbånd som gavlkamme udført af mursten, som det bl.a. ses på den såkaldte Korsbrødregård fra 1614 i Nyborg.

Jens Bangs stenhus i Aalborg har hele tre hollandske spidsgavle i facaden,

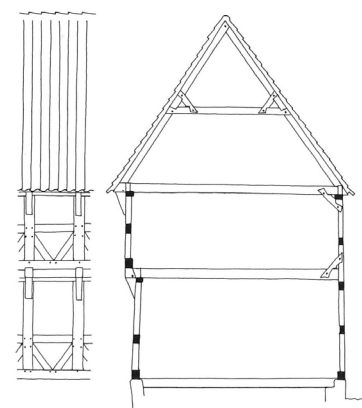
udover de to hovedgavle har bygningen en stor spidsgavl i facadens midterakse, flankeret af to lidt mindre gavlkviste. Alle er de prydet med højrenæssancens flot svungne bånd og kamme. Ydermere er såvel de kurvehanksbuede vinduesstik som de underliggende spejle udstyret med dekorerede kvadre og relieffer af sandsten, men i modsætning til gavlene er denne udsmykning udført i den forvrængede, såkaldte bruskbarokke manér, som er karakteristisk for den seneste del af renæssancen. Bortset fra nogle få, nu forsvundne gavle, kom det bruskbarokke formsprog kun i ringe grad til at præge arkitekturen. Til gengæld fandt det i rigt mål anvendelse i kirkeligt inventar.

Renæssancens bindingsværk

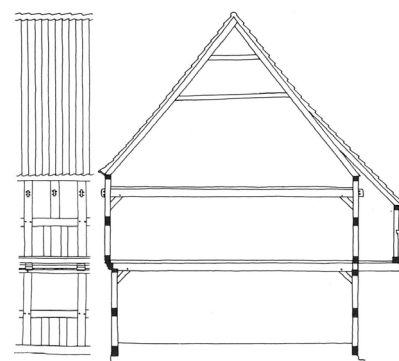
Her i landet kan bindingsværket følges tilbage til tiden kort før år 1500. De ældst kendte, senmiddelalderlige bindingsværksbygninger har mod gaden et meget stort stokværksfremspring (fremkraget overetage), som støttes af lange, lige eller indadsvungne skræstivere, medens gårdsiden er opbygget af høje stolper, der går igennem etagerne. De enkelte fag er i højden opdelt med et eller flere løsholter, som er tappet i stolperne.

Skråafstivninger er udført af halvtømmer, der som regel er indskåret og fastnaglet i bindingsværkets inderside. På Sjælland og i Nordjylland er de øverste bjælker tappet i stolperne et godt stykke under tagremmen (såkaldt styrtrums-konstruktion), medens disse bjælker i syd-, sønder- og midtjyske byer som oftest ligger oven på tagremmen.

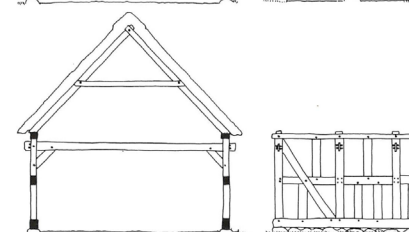
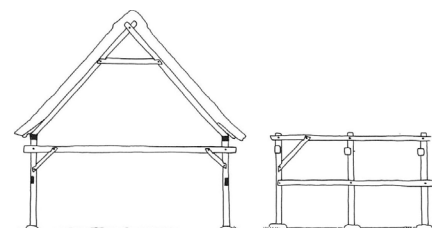
I anden fjerdedel af 1500-årene svinde stokværksfremspringet ind til mellem 20 og 30 cm og støttes nu af lange, gotisk svungne knægte. Skråafstivninger er nu udført af udvendigt synlige skråbånd, der i undertavlene er tappet

Renæssancehus fra 1583. Tværnsnit og facadefag. Lille knægtbåret stokværksfremspring mod gade og højstolper i gårdside. Øverste bjælker over rem. Tegning af LP.

Svalegangshus fra 1723. Tværnsnit og facadefag. Minimalt stokværksfremspring. Øverste bjælker tappet i stolper under rem. Lodrette dokker i tavl. Tegning af LP.

Tværnsnit og langside i landbygninger. Øverst nordøstdansk (sidebånd og glammede bjælker), nederst vestdansk (svært bindingsværk på fodrem). Tegning af LP.

i stolper og rem. I årene mellem 1550 og 1575 finder krydslagte skråbånd (andreaskors) anvendelse i flere jyske byer.

Samtidig optræder de dobbelte skråbånd, der i godt hundrede år fremover, skulle blive den mest udbredte form for skråafstivende tømmer.

Hen mod slutningen af 1500-årene bliver det i en del købstæder almindeligt at udstyre bygningerne – især de store købmandsgårde – med åbne svalegange, hvilket blev muliggjort ved dels at etagedele gårdsidens bindingsværk, dels ved over stueetagen at anvende bjælker, der var lange nok til ud mod gården at danne det fremspring, der var nødvendigt til svalegangens etablering.

I konstruktiv henseende når bindingsværket sit højdepunkt omkring midten af 1500-årene. Derefter er det frem for alt den dekorative udsmykning, der gør sig gældende. I 1570'erne optræder de første volutsvungne (S-formede) knægte, hvis forside er udsmykket med arkanthusbladværk, et motiv der er karakteristisk for ungrenæssancen. Et godt årti senere er det højrenæssancens billed-

Volutsvungent konsolknægt med akantusblad på forsiden. Typisk for den sidste fjerdedel af 1500-årene. Foto: HHE.

Senmiddelalderligt bindingsværkshus i Køge, opført ca. 1500. Stort stokværksfremspring støttet af lange, krumtvoksende skråstivere. Foto: Anne Lindegaard.

skærerarbejder med rammeformede ornamenten (kassetteværk og kartoucher), der pryder denne knægttype.

Og udsmykningen breder sig til overgangsfodremmen mellem de to nederste etager (bladranker, kassetteværk, kølbuer og hulsnit) og til de såkaldte fyldholter mellem bjælkerne (englehoveder med vinger, hulsnit og rosetter). Ydermere kan også stolper og skråstivere nedenfor løsholterne være udsmykket med store vifteformede halvrossetter.

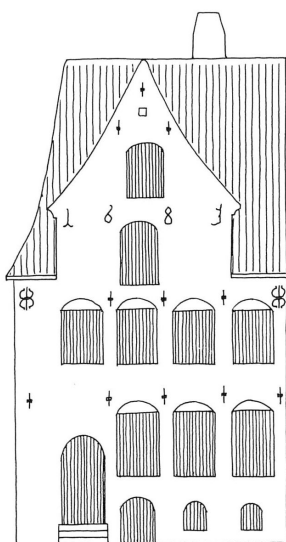
Efterhånden antager knægtene mange forskelligartede former. Blandt de større købstæder er der således en del, der har deres egen specielle knægttype. Og det samme gælder til en vis grad de motiver, der indgår i den dekorative udsmykning. Omkring midten af 1600-årene forsvinder knægtene, idet stokværksfremspringet indskrænkes til nogle få cm. Samtidig forsvinder også de dekorative udskæringer, der i den sidste del af perioden fremstod som ranker, frugtborter og vrængemasker. Herefter bliver det almindeligt at

udstyre overgangsfod, bjælkehoveder og fyldholter (tømmeret mellem bjælkehovederne) med en dobbeltsvunget profilering, hvorved stokværksfremspringet får karakter af et gennemgående etagebånd.

I løbet af 1600-årene erstattes de dobbelte skråstivere af korte, lodrette tømmerstykker (dokker), idet skråafstivningen begrænses til enten et enkelt, etagehøjt skråbånd i hjørnefagene eller til nogle få korte skråbånd anbragt side om side med undertavlenes dokker. Siden hen forsvinder også det lille etagefremspring. Bindingsværket, der i øvrigt stadig finder anvendelse i størstedelen af forrige århundrede, er nu blot at betragte som en enkel og billig byggemåde.

Barok

I begyndelsen af 1660'erne opføres de første barokke bygninger her i landet. I 1663 således portene til Kastellet i København, og i det følgende årti Charlottenborg og herregården Nysø ved Præstø. Karakteristisk for disse

Tidligt barokt gavkvisthus med stejl taghældning og smedede bjælkeankre på facaden. Nyhavn 9 fra 1681. Tegning af LP.

Barokt gavkvisthus af bindingsværk uden stokværksfremspring med svære, profilerede trægesimser. Adelgade 77, opført ca. 1705. Tegning af LP.

bygninger er bl.a. de strengt symmetriske facader og den lavere taghældning. Charlottenborg og Nysø er i øvrigt kendetegnet ved de lyse sandstensdetaljer (gesimser, pilastre og pragtportal) i det dybrøde murværk. Det er træk, der alle er nært knyttet til den hollandske barok.

I de borgerlige bygninger, der næsten altid er opført af bindingsværk, er gavlkvisten, der står i facadeplanet, det mest dominerende – og som oftest også det eneste – kendemærkende stiltræk. Som en mindelse om forrige tiders byggemåde har de ældste barokke borgerhuse en høj tagrejsning, hvilket især kommer til udtryk i kvistenes gavltrekanter. Smedede bjælkeankre, der dels er formet som dobbeltliljer, dels som initialer og årstal, udgør som regel den eneste dekorative udsmykning (Nyhavn 9).

De større købmands- og håndværker-gårde, der også som oftest er opført af bindingsværk, er udstyret med en eller to gavlkviste mod gaden og ikke sjældent med udskårne svalegange langs gård-siderne. Karakteristisk for disse sene 1600-tals gårde er gadesidens beskedne stokværksfremspring. Omkring århundredskiftet blev det almindeligt at udstyre borgerhusenes gadesider, der som oftest stadig var af bindingsværk, med svære profilerede gesimser. Kvistens nu relativt lave gavl fik hermed karakter af

en trekantfronton. Denne facadeudformning forblev, for de mindre borgerhuses vedkommende, uændret i de følgende årtier og var stadig stort set enerådende i det byggeri, der rejste sig efter den store bybrand i København i 1728.

De større købmands- og håndværker-gårde, der også som oftest er opført af bindingsværk, er udstyret med en eller to gavlkviste mod gaden og ikke sjældent med udskårne svalegange langs gård-siderne. Karakteristisk for disse sene 1600-tals gårde er gadesidens beskedne stokværksfremspring.

Omkring århundredskiftet blev det almindeligt at udstyre borgerhusenes gadesider, der som oftest stadig var af bindingsværk, med svære profilerede gesimser. Kvistens nu relativt lave

gavl fik hermed karakter af en trekantfronton. Denne facadeudformning forblev, for de mindre borgerhuses vedkommende, uændret i de følgende årtier og var stadig stort set enerådende i det byggeri, der rejste sig efter den store bybrand i København i 1728.

Dog har disse såkaldte ildebrandshuse – bortset fra en del hjørneejendomme – næsten altid grundmurede gadesi-

Velbevaret, fredet, barokt bindingsværkshus i Ærøskøbing. Barokken var meget glad for kraftige farver, så huset har formentlig oprindeligt haft en mørk rød eller en dyb gul farve. Foto: Bente Lindegaard.

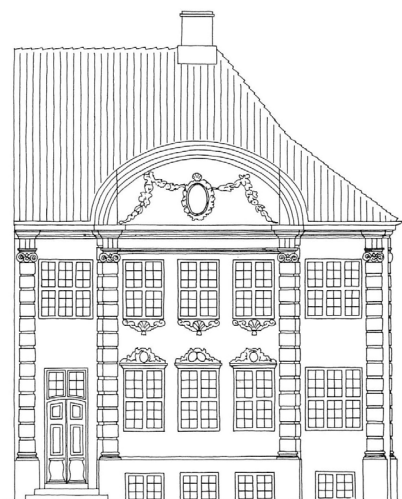
Senbarokhus på hovedgaden i Faaborg. Barokkens farveglæde lyser ud af den udskårne yderdør og den 'flammede' port. Facaden har næppe stået med synlige mursten i barokken, men har været kraftigt farvet.

Københavnske 'Ildebrandshuse', såkaldt 'falske' gavlhuse, opført efter bybranden i 1728.

der. Undertiden har man i gårdsiden, for at få samme pillebredde som mod gaden, anbragt to stolper i hvert fag. I de større gårdes forhuse udstyres den grundmurede gadeside – formentlig med arkitekten J.C. Kriegers mønstertegninger som inspirationskilde – med lange pilastre eller kvaderliséner (murdiller med kvaderudsmykning) og undertiden med vinkelknækkede vinduesindfatninger, ligesom de frontonlignende gavle ofte prydes med ophængte guirlander. Et særlig fint eksempel på et sådant hus har vi i Stengade 64 i Helsingør.

I købstæderne findes den barokke gavlkvist tilsyneladende kun på bygninger, der er opført af arkitekter (uddannede bygmestre) eller efter officielle fortegninger. Også en vis afsmitning fra København synes dog at gøre sig gældende. En særlig jysk specialitet er de svungne gavle, som findes på enkelte købstadshuse og på en del herregårde, der næsten alle skyldes kendte bygmestre.

Stengade 64 i Helsingør, opført 1735, har tydeligvis arkitekten J.C. Kriegers mønstertegninger fra 1728 for de genopførte 'Ildebrandshuse' i København, som forebillede. Den senbarokke facaden er opført med rige udsmykninger af kvaderpilastre og halvoval fronton

Rokoko

Rokotidens karakteristiske ornamenter, der er sammensat af forskellige iltert svungne, nærmest abstrakte former, finder fortrinsvis anvendelse i møbel- og rumkunsten, medens de kun i ringe grad gør sig gældende i periodens stramt disponerede facader. Den frigjorthed, der præger denne ornamentstil – og som vel var en afstandtagen fra tidligere tiders klassiske påvirkning – kom bl.a. til udtryk i en mere elegant og bekvem udformning af møbler, interiører og brugsting.

Blandt de ældste, danske rokokobygninger er Prinsens Palæ, der opførtes i årene 1743-44 med Nicolai Eigtved som arkitekt.

I 1749 fik Eigtved af Frederik V til opgave at planlægge og projektere den nye bydel, Frederiksstaden i København. Udover at tegne og lede opførelsen af de monumentale bygninger fastlagde Eigtved også retningslinierne for kvarterets borgerlige bebyggelse. Bl.a. skulle husenes hovedgesims, cordongesims (profileret bånd mellem stue- og første sal) og vinduer placeres i samme højdeplan.

Amaliegade fik således, med de ensartede facader, karakter af et harmonisk, panelklædt antichambre (forværelse), der skulle passeres, før man trådte ind på den store, ottekantede plads med rytterstatuen og de fire monumentale palæer. Borgerhusenes facader er, med små spring i murfladen opdelt i et bredt midparti og smallere sidepartier, og som oftest er midpartiet under cordongesimsen refendfuget (vandrette fuger trukket i pudsen).

I denne del af facaden er vinduerne fladbuede. Ydermere er samtlige vinduer i hele midpartiet udstyret med

Rigt udsmykket rokokohus fra 1763, Lindegade 4 i Kalundborg, med øreliséner, vinduesindfatninger og refendfugning.

indfatninger, ligesom der i dette partis murflade mellem beletagens høje og mezzaninens lave vinduer er indføjede nogle små, rektangulære blændinger.

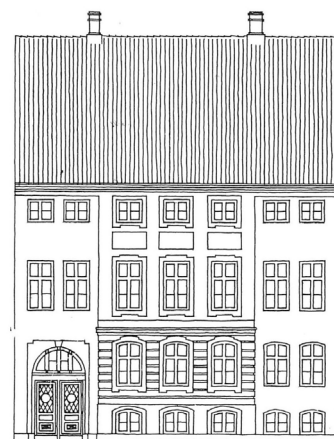
Et karakteristisk træk er de såkaldte rammeliséner (flade, rektantede murpiller), der med små øreknæk opadtil omslutter de større, tilbageiggende felter. Et motiv, der tillige med flertallet af de ovennævnte, indgår i mange af rokokotidens facader (bl.a. Lindegade 4 i Kalundborg fra 1763). På pakhuse og store brugsbygninger udgør dette motiv ofte den eneste facadeudsmykning og optræder da som en lang række øreblændinger. Bl.a.

på Ostindisk Kompagnis pakhuis på Christianshavn (1748-50) og Kaalund Kloster fra 1752 i Kalundborg.

Uden for Frederiksstaden findes der imidlertid hverken i København eller i provinsen særligt mange borgerlige bygninger med dekorativt udsmykkede rokokofacader. Dog er der i Sønderjylland en del bygninger fra årene mellem 1760-80, der kan fremvise umiskendelige – om end lokalt prægede – rokokotræk, medens samtidige bygninger i Nordjylland stadig er præget af barokken.

I Nørrejylland er senbarokken stadig populær. Udsnit af facaden på den i 1757 opførte amtmandsgård i Viborg. Tegning af LP.

Københavnsk rokokohus, Amaliegade 16, opført 1754-56. Midtpartiet har muligvis båret en lav trekantfronton. Tegning af LP.

Klassicisme

I slutningen af 1700-tallet oplevede Danmark en økonomisk opblomstring, der bl.a. skyldtes landets neutralitet under periodens krige, og derfor især kom handelen og søfarten til gode. Man kaldte perioden den florissante handelsperiode, (efter fransk: florissant = 'blomstrende').

Tidens arkitektur var præget af Frankrig, der igen var kraftigt inspireret af antikkens Rom - især de to begravede antikke byer, Pompei og Herculaneum, der blev udgravet og målt op i disse år.

Lille Strandstræde 14 i København. Barokkens store gavlkvist går af mode ligesom de kraftige facadefarver. I stedet får huset et let fremhævet midterparti, lyse pastelfarver, kold grå og hvide gesimser, bånd og indfatninger. Facaden er strengt symmetrisk, dog er vinduernes tværpøst rykker op, så den vandrette symmetri i disse forrykkes.

Klassicismens arkitekturstil, der indenfor kunsthistorien kaldes 'nyklassicisme', måske i respekt for den 'ægte/klassiske' klassicisme i antikken, varer frem til omkring 1850, men underdeles i varierede stilarter. I sin sidste periode fra 1830'erne til 1850, degenererer klassicismen i manges øjne og bliver for pyntet og 'overlæsset'. Det skulle vise sig at være et lille forspil til 'historicismen'. I Tyskland blev denne periode kaldt 'Biedermeier', der på dansk kan oversættes som 'småborgerlig', og altså ikke er noget rosende udtryk. På dansk kaldes perioden for Chr. 8., hvilket nok ikke skal forstås nedsættende.

Louis Seize

Den franske arkitekt Nicolas-Henri Jardin, der blev kaldt til Danmark umiddelbart efter Eigtveds død i 1754, indførte den franske, klassisk inspirerede Louis Seize stil, der kort forinden var opstået som en reaktion mod den letfærdige rokoko. Udover at

Det gule Palæ, Amaliegade 18, er opført i 1764 af N.-H. Jardin som den første borgerlige bygning i Louis Seize stil. Foto: Anne Lindegaard.

facadernes proportioner blev højere og slankere, var det frem for alt i de dekorative detaljer, den ny stil gjorde sig gældende.

En ualmindelig rigt udformet træportal i Louis-Seize stil pryder det i 1794 opførte Vestergade 14 i Tønder.

Nu var det guirlander og medaljoner ophængt i flagrende bånd og antikke border, der udgjorde udsmykningen, såvel på facaderne som i interiøerne. Karakteristisk er Det gule Palæ i Amaliegade, som Jardin i 1764 opførte for storhandelsmanden H.F. Bargum.

Men bortset fra at der i den følgende tid blev opført nogle få københavnerhuse med Louis Seize facader, fik den ny stil kun i ringe grad indflydelse på det borgerlige byggeri. Dog kan der i den dekorative udformning af byens gadedøre endnu omkring århundredskiftet forekomme motiver, som har et vist Louis Seize-præg. Og ude omkring i landets købstæder findes der mange smukke Louis Seize gadedøre, der dog altid har et tydeligt lokalt særpræg. Fremhæves må især de sønderjyske byer, hvis gadedøre ofte er pragtfuldt udsmykkede.

Omkring 1770 vender den af Eigtved bandlyste gavlkvist tilbage på en del

københavnske borgerhuse. Samtidig bliver mansardtaget for alvor almindeligt, hvilket kan skyldes en påvirkning fra Jardinske bygninger. Facaderne på disse huse er som regel ganske enkle med det obligate cordongesims som eneste form for udsmykning.

Klassicisme

De første danske bygninger i ren klassisk stil opførtes i anden halvdel af 1760'erne af arkitekten Caspar Frederik Harsdorff. Som professor ved Kunstakademiet (fra 1766) virkede han bl.a. for en forbedring af det borgerlige byggeri og ønskede med opførelsen 1779-80 af sit hus på Kongens Nytorv at anskueliggøre, hvordan byens borgerhuse burde disponeres – såvel i det indre som i det ydre. Således lod han den lange, pudsede facade ud mod torvet omfatte ikke mindre end tre facadeforlæg, hvoraf det midterste ville være passende for en af handelsaristokratiets store gårde og de to andre for mere beskedne borgerhuse.

Den københavnske klassicisme har som tydelig mindelse om de frygtelige bybrande, skråt afskårne hushjørner, der skulle lette brandsprøjternes adgang til gaderne. Derved skabes der en lille 'plads' ved gadekrydsene, hvor hjørnefaget ofte udsmykkes ekstra med vinduesindfatninger og såkaldte 'jordakninger' (små halvtage) i den grårosa bornholmske sandsten.

1779-80 opførte arkitekten C.F. Harsdorff sit eget hus på Kongens Nytorv i København. Det var det første klassicistiske borgerhus i byen og fik stor indflydelse på udformningen af det borgerlige byggeri – ikke mindst efter branden i 1795. Det meget typiske klassicistiske vindue, der har én rude i de øverste rammer og to (af samme format som den øverste) i rammerne under tværposten, bliver først indført i begyndelsen af 1800-tallet. Foto: Anne Lindegaard.

Det førstnævnte omfatter bygningens fremspringende midtparti, der er udstyret med joniske pilastre og en reliefsmykket trekantfronton samt de to flankerende sidepartier, hvis vinduer ud for hovedetagen er fremhævet med indfatninger og konsolbårne segmentfrontoner (fladbuede frontoner). I de to andre facadeudsnit, der er på henholdsvis fire og fem fag, er murfladen under cordongesimsen refendfuget, og her er sidepartierne fremhævet på bekostning af det lidt tilbagetrukne midtparti, idet beletagens vinduer er udstyret med indfatninger og frontoner.

Der skulle ikke gå mange år efter mønsterhusets opførelse, før de første borgerhuse med Harsdorff-prægede facader dukkede op. Men frem for alt viser betydningen af Harsdorffs indsats sig i de kvarterer, der genrejstes efter den store brand i København i 1795. At håndværksmestrene dengang havde mulighed for at modtage Kunstakade-

miets undervisning i bygningskunst har utvivlsomt været medvirkende til, at dette omfattende byggeri blev så ensartet, og de enkelte bygningers arkitektoniske kvalitet så relativt høj.

Et karakteristisk træk i de genopbyggede kvarterer er de lovbestede, skråt afskårne gadehjørner, der ofte er fremhævet med en særlig rigt udformet vinduesindramning. Facaderne, der næsten altid er pudsede, har tilsyneladende stået hvidkalkede med sandstensfarvede gesimser, bånd og detaljer. Også de ældre bygninger, hvis facader førhen havde fremtrådt i muntre farver, blev nu overstrøget med hvidtekalk.

Ophævelsen af det norske 'glasmonopol' i 1807 gjorde det muligt at lave rudeglas i temmelig store formater, hvilket i begyndelsen af 1800-tallet førte til skabelsen af 'det klassicistiske vindue', som har én rude i de øverste

rammer og to (af samme format som den øverste) i rammerne under tværposten. Størstedelen af de bygninger, der opførtes efter branden i 1795, blev ud mod gaden udstyret med denne vinduesform, medens man ind mod gården endnu en tid lang – på grund af de små ruders prisbillighed – vedblev med at anvende rokokotidens vinduesform.

Selv om Harsdorff, der døde i 1799, ikke fik nogen direkte indflydelse på byggeriet i provinsen, vil man i mange købstæder finde bygninger fra tiden omkring og efter århundredskiftet, der på forskellig vis står i gæld til Harsdorff-tidens københavnerhuse.

Blandt de bygninger, der gjorde sig gældende i tiden omkring år 1800, er handelskompagniernes og storkøbmandenes pakhuse og den begyndende industrialismes bygningsanlæg. Det er store, enkle huse, der altid har en klar hovedform med svære, profilerede gesimser, der formidler overgangen til de store, teglhængte tagflader. I øvrigt var halvvalmede gavle og frontkviste med helvalmet tag almindeligt forekommende på den tids bygninger.

Rasmus Møllers gård, Nørregade 1 i Nyborg fra ca. 1800, er et smukt eksempel på den provinsielle klassicisme.

Medens genopbygningen efter branden i København i 1795 blev gennemført i løbet af en halv snes år, skulle der gå næsten 25 år før man for alvor kom i gang med genopførelsen af de mange borgerhuse, der blev ødelagt under englændernes bombardement i 1807.

Empire

I højklassicismen eller empiretiden (årene mellem 1810 og 1840) var facaderne kun opdelt med det vandrette cordongesims. Under båndet var murfladen pudset og undertiden refendfuget, medens den over båndet stod i blank mur af røde sten – ofte med fremspringende fuger. Denne facadeudformning er også almindelig ude omkring i landet – selv i huse der kun er i én etage, idet det vandrette bånd her er anbragt i højde med vinduernes underkant.

Med den noget tørre og lidt tyndbenede senempire, der i årene mellem 1840 og 1855 præger det borgerlige byggeri, afsluttes den næsten hundrede år lange klassicistiske stilperiode. I senempirens huse dækker den kvaderfugede puds hele facaden, idet fugningen altid er spinklere over end under cordonge-

Facaden på Store Strandstræde 3, opført 1853, er karakteristisk for den københavnske senempire. Foto: Anne Lindegaard.

simsen. Ofte er også de øvrige etager udstyret med vandrette profilbånd, der bærer vinduernes indfatninger.

Undertiden er de forsænkede vinduesbrystninger prydet med mere eller mindre klassisk inspirerede støbepjensornamenter. Som noget helt nyt bliver stueetagen i en del af disse bygninger nu udstyret med særlige rund- eller fladbuede butiksvinduer, der indgår som et arkitektonisk led i den samlede facadekomposition.

Sotorvet i København er opført 1873-76 af Ferdinand Vilhelm Jensen og Vilhelm Petersen under Ferdinand Meldahls overopsyn. Broen kom først til et årti senere. Bebyggelsen med herskabelige lejligheder er inspireret af parisiske forbilleder. Alle bygningerne på Sotorvet er i dag bygningsfredet. Foto: Kulturstyrelsen.

Typisk 'europæisk inspireret' historicistisk borgerhus i Faaborg. Opført i 1870.

Historicisme

I årene omkring 1850 skabte arkitekterne M.G. Bindsøll og J.D. Herholdt en række spændende murstensbygninger med fornemt udformede detaljer, inspireret af middelalderlig teglstensarkitektur i Danmark og Norditalien.

De ældre af Bindsølls bygninger er polykrome (mangefarvede) med bæltter og mønstermurværk i røde og gule sten, medens flere af de senere, som f.eks. Lægeforeningens Boliger på Østerbro (1853-54) og Sindssygeanstalten i Oringe (1854-57), er præget af en næsten tidløs enkelhed. Et karakteristisk træk er her tagenes lave hældning og store udhæng. Bindsøll opfører dog også i disse år flere stilprægede bygninger, bl.a. rådhusene i Stege og Næstved, henholdsvis i dansk renaissance og i romansk stil med enkelte gotiske detaljer.

Herholdts hovedværk er Universitetsbiblioteket i København (1857-61). En fornem og samtidig malerisk bygning af røde mursten, der med sine mange fintformede detaljer vidner om arkitektens optagethed af den romanske arkitektur i Norditalien. Nævnes skal også Grøns Pakhus, Holmens Kanal 7 (1862-63) samt hans af italienske landhuse inspi-

rerede villaer. Betydningen af arkitekterne M.G. Bindsøll og J.D. Herholdts arbejder kan spores langt op i tiden.

Europæerne

I borgerhusenes pudsede senempirefacader, der stadig var på mode såvel i hovedstaden som i købstæderne, optræder hen imod slutningen af 1850'erne enkelte gotiske træk. Samtidig dukker de stilefterlignende murstensfacader op – først på Nørrebro og Vesterbro, hvor bebyggelsen i årene efter ophævelsen af byens befæstning rejste sig med en rivende hast – og sidenhen i landets købstæder.

Efter 1870 præges især det borgerlige byggeri af de strømninger, der var moderne ude omkring i Europas storbyer. Det var en ofte overlæst arkitektur i mange forskellige – ikke altid lige definerbare – stilarter, hvoraf flere ikke sjældent kunne optræde i én og samme facade.

En af eksponenterne for denne meget 'europæisk inspirerede' historicisme, der tog udgangspunkt i de store pragtbyggerier i Paris, London og Berlin, var én af tidens mest dominerende og allestedsnærværende arkitekter, Ferdinand Meldahl.

Typisk 'europæisk inspireret' historicistisk borgerhus i Faaborg. Opført i 1870.

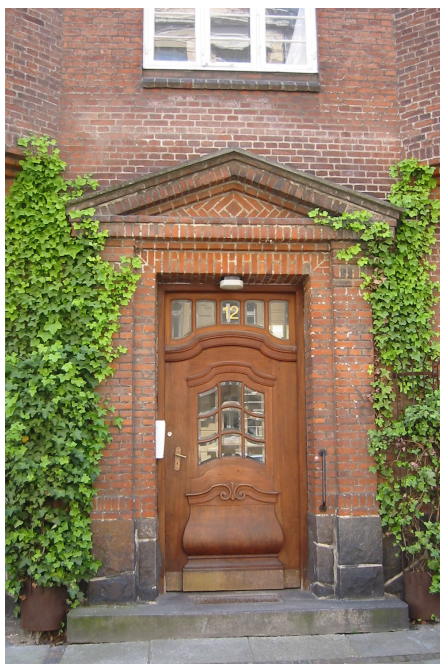
Historicismens 'Europæere' indførte en lang række nye materialer i dansk bygningskultur, skifertage, støbejern, portlandcement, terracotta, spejlglasruder – men også mange 'gamle kendte' elementer, bl.a. kom det blanke murværk (med synlige mursten) igen – men ofte kombineret med pudsede facader, og især underfacader, pudset som imiterede 'stenkvadre' (kvaderpuds) samt klassiske facadedekorationer støbt i Portlandcement.

Facaderne var ofte 'overlæssede', men ikke uden arkitektonisk kvalitet, især set efter lidt over 100 år.

Nationalromantik

Nationalromantikken, der i en vis udstrækning kom til at præge dansk arkitektur omkring århundredskiftet, var opstået som følge af en stigende interesse blandt kunstnere – og ikke mindst i højskolekredse – for vor nordiske fortid. Hovedværket inden for denne stilretning er Københavns Rådhus, der i årene 1894-1903 opførtes af arkitekten Martin Nyrop. Anvendelsen af hjemlige materialer som tegl, kridtsten og granit, håndværksmæssigt udførte konstruktioner og de mange maleriske og fortællende detaljer, der indgår på en naturlig måde i helheden, er nogle af de træk, der er karakteristiske for Nyrops arkitektur.

Med jugendstilen (art nouveau), der opstod i samme periode med belgieren van de Velde som foregangsmand, gjorde man sig helt fri af alle eksisterende stilarter, idet man hentede inspiration til formsprogets fornyelse i planternes organiske vækstlinjer. Mens den ny stil fik en stor udbredelse i det meste af Europa, kom den her hjemme stort set kun til udtryk i kunsthåndværket.

Nationalromantisk etagehus på Østerbro i København. Præget af de røde 'nationale' mursten og hvide sprossevinduer, hvor de små rudeformater vender tilbage, til trods for at glasteknologien sagstens kunne fremstille større ruder. I den 'barokke' hoveddør ses de meget moderne spejlglasruder af støbt og maskinslebet glas.

I sidste halvdel af 1890'erne fandt den såkaldte palæstil anvendelse i en del af de villaer og i enkelte af de få etagehuse, som var tegnet af uddannede arkitekter.

Under Nationalromantikken vendte bindingsværket, der ellers var forladt og mange steder oven i købet forbudt 70-100 år tidligere, tilbage i dansk byggeri. Ikke med de traditionelle former og udtryk, men med helt nye og overraskende effekter.

Bedre Byggeskik

Som et forsøg på at forbedre byggeriet i de stærkt voksende stationsbyer blev der i 1909 på landsudstillingen i Århus – med Nyrop og Hack Kampmann som drivkraft – opført en mønsterstationsby, hvori de forskellige bygningstyper, der var opført af en række unge arkitekter, bar præg af den voksende interesse for det traditionelle, danske hus. Skulle man forbedre det almindelige byggeri, der kun sjældent blev betroet den uddannede arkitekt, var det håndværkeren, man måtte have fat i. Derfor dannede en kreds af arkitekter

Bakkekammen i Holbæk er et af 'arnestederne' for Bedre Byggeskik, bl.a. fordi to af dens mest markante arkitekter, Ivar Bendtsen og Marius Petersen, boede og virkede her. Røde mursten, opskalket tegltag med halvvalm, hvide sprossevinduer og en fin og enkel gavlkvist.

med bl.a. P.V. Jensen Klint og Ivar Bentsen i spidsen i 1915 landsforeningen Bedre Byggeskik. Der blev holdt kurser rundt om i landet og oprettet håndværkerskoler, hvor man bl.a. opmålte gode, ældre borgerhuse, som man kunne lære af og benytte som forbilleder.

Der blev også oprettet en tegnehjælp, der kunne ændre og forbedre de af håndværkere og bygherrer indsendte tegninger. Disse initiativer, og ikke mindst den af Ivar Bentsen i 1911 grundlagte håndværkerskole i Holbæk, fik stor indflydelse på den arkitektoniske udformning af det almindelige byggeri – især på landet. Selv kom Ivar Bentsen, der sidenhen blev professor på Kunstakademiets Arkitektskole, til at opføre en lang række betydningsfulde bygninger.

Bedre Byggeskik var en endnu mere national stilart end 'nationalromantikken', idet man udelukkende foretrak rene danske materialer og en ren dansk arkitektur, uden skifertage, facadedekorationer af Portland cement,

Bedre Byggeskikhus i Fredensborg. Røde mursten, opskalket tegltag, hvide småsprossede vinduer, klassiske danske gesimsformer – og den lysgivende halve, sekskantede 'Tønder-karnap'.

blyrunder, bindingsværk, støbejern etc. Inspirationskilden var især byggeskikken i det dengang tabte Danmark, vadehavsområdet, syd for 1864-grænsen til Tyskland.

Bedre Byggeskik får en helt exceptionel betydning for dansk arkitektur, idet disse såkaldte, måske igen lidt nedsættende betegnede, 'murermersterhuse', præger mange af de i denne periode opståede villakvarterer i stort set alle byer i Danmark.

Bedre Byggeskik-hus med nyklassicistiske træk: Pudset facade, den tofløjede, symmetriske indgangsdør med en klassicistisk fordakning båret af indfatninger samt de klassicistiske vinduer i to farver. Foto: Anne Lindegaard.

Nyklassicisme

Da brygger Carl Jacobsen i 1910 tilbød at skænke et spir til tårnet på C.F. Hansens klassicistiske Frue Kirke, indledtes en hidsig debat mellem tilhængere og modstandere af dette spir. Denne debat førte imidlertid til en voksende interesse for klassicismen, der siden midten af 1800-tallet havde været betragtet som tør og kedelig. I 1912-15 opførte arkitekten Carl Petersen, der længe havde været stærkt optaget af C.F. Hansens bygninger, det klassisk prægede Faaborg Museum. Det blev indledningen til nyklassicismen, som stort set var enerådende i

Københavns Politigård, opført i 1918-24 med Hack Kampmann som arkitekt er et fornemt eksempel på den nyklassicistiske stilart i Danmark. Foto Kulturstyrelsen.

det officielle byggeri og større boligbyggerier i dansk arkitektur, indtil funktionalismen fik sit nordiske gennembrud på Stockholmdstillingen i 1930.

Der blev i denne periode skabt mange storartede bygværker af en række af vore bedste arkitekter. Som eksempel kan nævnes Københavns Politigård, der opførtes i årene 1918-24 af Hack Kampmann og hans sønner sammen med Aage Rafn. Også et omfattende boligbyggeri så dagens lys i denne periode. Store, regelmæssige karrébygninger med haveanlæg og mange fine enfamiliehuse, hvoraf en del var samlede i smukke anlagte havebyer.

Som det ses benyttes de to arkitektoniske stilarter Nyklassicismen og Bedre Byggeskik nogenlunde samtidigt i Danmark, nemlig i perioden 1912 – 1930. Nyklassicismen benyttes som nævnt først og fremmest til de statslige og kommunale byggerier samt de fleste etagehusbyggerier.

Bedre Byggeskik præger de mindre villaer i byernes periferi. Men i periodens løb bliver Bedre Byggeskik mere og mere nyklassicistisk i sit arkitektoniske udtryk. Klassicistiske kvaderhjørner dukker op på facaderne,

fordakninger over hoveddøren og sågar trukne vinduesindfatninger.

Da nogle af de mest markante 'nyklassicister' i 1930'erne svinger over og bliver rendyrkede 'funktionalister', bl.a. Kay Fisker, C.F. Møller og faktisk også Arne Jacobsen, bringer de helt tydeligt klassicismen og nyklassicismen med sig og kan her udnytte denne stilarts ideer og former i deres funktionalistiske bygninger. Men Bedre Byggeskik-folkene kan ikke omstille sig, og holder stædigt fast ved det 'gamle'. Derfor lukker og slukker Bedre Byggeskik i 1935 – dog først som forening i 1965. Asymmetrien, de 'flade' tage, store, sprosseløse vinduer og de kubiske former uden udhæng eller gesims, kunne ikke forenes med de gamle danske bygge- og håndværks-traditioner, som Bedre Byggeskik-folkene holdt så højt.

LITTERATUR OG LINKS

Litteratur

Byens huse - Byens plan. Sys Hartmann og Villads Villadsen. 1979.

Danmarks Bygningskultur I og II. Harald Langberg. 1955.

Danske Arkitekturstrømninger 1850-1950. Knud Milech (red.: Kay Fisker). 1951.

Danske Borgerhuse. Christian Elling. 1943.

Dansk Stilhistorie. Hans Henrik Engqvist. 1943, 6. udg. 1978.

Enfamiliehuset. Lisbeth Balslev Jørgensen. 1979.

Københavnske Borgerhuse. Hans Henrik Engqvist. 1948.

233 danske borgerhuse. Allan Tønnesen. 1979.

Bedre Byggeskik - bevægelse og bygninger. Lene Floris. Holbæk Museum 2005

Links

Information om Bygningsbevaring: Kulturministeriet
www.kulturstyrelsen.dk/information-om-bygningsbevaring/

- Egnsbbyggeskik på landet
- Byggeskik i byerne før 1930
- Etagehuskonstruktioner 1859-1890

KOLOFON

Titel

Byhusenes arkitekturhistorie 1480 - 1930

Oplæg

Tekstoplæg: arkitekt H.H. Engqvist;
 Tegninger mærket LP er udført af Lisbeth Pepke,
 Tegninger mærket HHE er udført af Hans Henrik Engqvist.

Foto

Søren Vadstrup, hvor intet andet nævnes.

Copyright, redaktion og udgiver

Kulturstyrelsen, Kulturministeriet

Opdateret

Juli 2012, Søren Vadstrup, arkitekt m.a.a. Center for Bygningsbevaring

Yderligere oplysninger

Kulturstyrelsen
 H.C. Andersens Boulevard 2
 1553 København V
 Telefon 33 73 33 73